

CAROL SZATHMARI ȘI ÎNCEPUTURILE FOTOREPORTAJULUI DE RĂZBOI TREI IMAGINI NECUNOSCUTE DESCOPERITE ÎN S.U.A.

ADRIAN-SILVAN IONESCU

Un artist de marcă român, CAROL SZATHMARI (1812-1887), are salutară idee de a folosi aparatul fotografic pentru immortalizarea unor chipuri și locuri legate de "Conflictul Oriental" ce izbucnise în 1853 și care avea să se numească "Războiul Crimeii". Om întreprinzător, el sesizase marile avantaje ale noii tehnici a artelor vizuale de a surprinde momentele evanescente mai bine și mai rapid decât oricare dintre surorile ei de șevalet, cât și ajutorul pe care îl putea aduce acestora ca motiv primar ce putea fi apoi dezvoltat în atelier, în culori, pe pânză ori hârtie. Apoi, își dăduse seama și de perfectul mimis pe care îl putea obține în orice portret, fapt ce ușura reproducerea sa în revistele ilustrate.

Staționarea trupelor rusești, apoi a celor turcești și austriece, în București, i-a oferit lui Szathmari o neașteptată posibilitate de câștig și de afirmare. Fie că solicita el permisiunea să portreteze personajele importante, fie că acestea îi vizitau atelierul - unul dintre puținele aflate atunci în Capitală - cert este că el a putut aduna o impresionantă galerie de chipuri de militari (a căror identitate, din păcate, s-a pierdut cu trecerea timpului). La Biblioteca Academiei Române se află multe clișee pe sticlă și fotografii luate cu ofițeri de toate gradele, de toate armele și din toate

taberele. Unele au fost în mod special copiate mai slab pe hârtia sensibilă spre a folosi ulterior ca suport pentru lăne tonalități de acuarelă, ce le dădea calitatea de adevărate miniaturi. Așa este cazul portretului unui general-maior austriac și al unui locotenent-colonel de lăncieri rus (identificat cu generalul Engelhart).

Trăsăturile prințului Gorceakoff, publicate în "The Illustrated London News" no.768/November 3, 1855, se datoresc tot obiectivului maestrului bucureștean, după cum se și precizează: "*Prince Gortschakoff, Commander-in-Chief of the Russian Army in the Crimea. From a Photograph by Szathmari*".

În primăvara anului 1854, artistul are întrepeditatea să meargă chiar la malul Dunării - în preajma cetăților de la Oltenița și Silistra, unde se dădeau lupte - și să fotografieze bivouacurile, fortificațiile și combatanții. Astfel, el devine primul reporter fotograf de război cunoscut din lume - primul absolut în acest sens l-a avut un anonim american care, în 1847, a făcut câteva daguerreotipii în timpul conflictului dintre Statele Unite și Mexic. El reprezentase, într-o imagine cam neclară și "à contre jour", intrarea generalului Wool și a statului său major în orașul Saltillo, puțin înaintea cuceririi capitalei țării, Ciudad de

Mexico¹. Oricâte eforturi au făcut istoricii fotografiei americane de a afla numele autorului au rămas fără succes. De aceea, tot Szathmari deține întâietatea, atât prin calitatea lucrării cât și prin tehnica perfecționată pe care a folosit-o - aceea a clișeeilor de sticlă acoperite cu colodiu umed - care avea avantajul reproducerii și multiplicării, practic, la infinit față de exemplarul unic produs prin daguerreotipie, prin fixarea imaginii pe plăcuțe metalice acoperite cu argint.

Fotograful englez ROGER FENTON (1819-1869) a fost trimis de guvernul britanic pentru a face o documentație asupra războiului și merge direct în Crimeea, dar *la un interval de*

aproape un an după ce confratele său român immortalizase primele faze ale conflagrației, ce se derulaseră la Dunărea de Jos, și după ce albumele sale fuseseră deja oferite unor regi, împărați și principii europeni. În general, Fenton a fost multă vreme acreditat ca prim reporter de front ce a folosit camera obscură, atât datorită unei mai bune publicități cât și a unei creații de mai mare întindere care privea acțiunile trupelor aliate franco-engleze, ce reprezentau marile puteri ce țineau echilibrul de forțe al Europei în acel moment. Minuțioasele cercetări întreprinse de Constantin Săvulescu, istoriograful fotografiei românești, au stabilit adevărul, fiind preluate și de alți autori.²

Chiar din acea perioadă, albumul creat de Szathmari devenise celebru prin expunerea sa la Expoziția Universală de la Paris din 1855 și prin pertinenta analiză pe care i-o făcuse Ernest Lacan în lucrarea *Esquisses photographiques à propos de l'Exposition Universelle et de la Guerre d'Orient*, apărută la Paris în 1856. Tot căutărilor persuasive ale aceluiași pasionat cercetător al începuturilor fotografiei în țara noastră - ing. Săvulescu - datorăm restituirea pasajelor celor mai importante privind activitatea lui Szathmari și produsul eforturilor sale³.

Ernest Lacan dă prețioase informații despre acest album - astăzi pierdut - putându-l reconstitui, astfel, în mare parte. Este sigur că, între clișeele din patrimoniul Bibliotecii Academiei Române, se află suficiente dintre originalele ce au slujit la încheierea acelei impresionante lucrări. Autorul prezintă astfel originile albumului și pe creatorul său: *"Dl. Ch. Pap de Szathmari este un nobil transilvănean, fixat la București, care s-a făcut pictor*

¹ 1. General locotenent Soimonoff, comandantul diviziei 104 ruse, ucis la Inkermann. Fotografie necunoscută de Szathmari descoperită la Muzeul Internațional al Fotografiei de la Rochester, statul New York, SUA.

2. General locotenent Engelhardt, Fotografie de Szathmari.
Biblioteca Academiei Române

pentru că iubește artele și fotograf pentru că era pictor. În primele zile ale războiului din Orient, în timp ce rușii ocupau Valahia, i-a venit ideea de a adăuga albumelor sale, deja bogate, și tipuri și costume reproduse după acelea ale armatei de ocupație. Calitatea sa de artist și talentul bine cunoscut i-au dat acces pe lângă generalii cărora le-a făcut portretele; apoi, cum își făcuse intrarea în tabăra rusească, el a profitat pentru a lua unele vederi și scene tulburătoare, la care neprevăzutul războiului l-a făcut martor. Era deja suficient, iar colecția sa căpăta interesul unui capitol de istorie când, ca urmare a eforturilor eroice, turcii au venit la rândul lor să ocupe Bucureștiul și orașele pe care vrăjmașii li le luaseră un moment. Această nouă armată se acoperise de glorie susținând singură o luptă inegală pentru a apăra țara amenințată. Numele generalilor ei, până atunci aproape necunoscute, au devenit renumite și s-au răspândit în toată Europa. Dl. Szathmari a înțeles că îndemânarea sa de fotograf îi impunea o

3. General rus, Fotografie de Szathmari, Biblioteca
Academiei Române

misiune de onoare: aceea de a păstra pentru istorie trăsăturile acestor oameni din care curajul și patriotismul făcuse niște eroi, și de a perpetua amintirile evenimentelor ce se succedau în fața lui. Începând din această epocă și până în momentul când lupta și-a schimbat teatrul pentru a lua amploare în Crimeea, laboriosul amator și-a continuat opera cu un zel pe care nici dificultățile, nici pericolele nu l-au putut domoli. Astfel a putut dl. de Szathmari să reunească în albumul său cele două tabere și să compună o colecție de mai bine de două sute de planșe, care erau primele pagini ale marii drame epice derulată în Orient, zugrăvită de fotografie" ⁴.

Albumul se deschidea cu portretele comandanților ruși și turci: prințul Mihail Dimitrievici Gorecakoff, generalul baron Osten-Sacken, prințul Ivan Feodorovici Pașkevici, comisarul extraordinar în principate Aleksands Ivanovici Budberg, generalul Kotzebue, care era șeful statului major, generalul conte Orloff care

4. Colonel de dragoni austriac. Fotografie de Szathmari, Biblioteca Academiei Române

comanda trupele de cazaci, generalii Schilder și Lüders etc., mușirul Omer Pașa, Iskender Bey (numele musulman al contelui polonez Ilinski, intrat voluntar în trupele otomane unde a primit comanda bașibuzucilor), Tevfik Pașa, Derviş Pașa etc. Apar, apoi, figuri de combatanți și tipuri din popor: infanteriști și cazaci ruși, bașibuzuci și nizani turci, ulani, dragoni și infanteriști austriecei, țigani și târgoveți români. Dar aceasta nu era suficient, pentru că maestrul simțea nevoia pulsului luptei și imortalizarea peisajului specific pe timp de război - fortificații, bivuacuri, trupe aliniate pentru revistă. În acest scop se deplasează la malul Dunării. Își amenajează un furgon în care își instalează un laborator volant în care își pregătea materialul sensibil (acoperea plăcile de sticlă cu colodiu și developa aceste clișee imediat după expunere, cât erau încă umede). Acest atelier devine țința artileriei turcești care, neștiind despre

5. General austriac. Fotografie de Szathmari, Biblioteca Academiei Române

ce este vorba și bănuind că acolo se ascunde vreun observator rus, deschide focul asupra sa, din fericire, fără a-l nimeri: "Astfel, în primele zile ale lui aprilie 1854 [Szathmari] se afla aproape de Oltenița pe care trupele ruse o presau; el voia să fotografieze carantina. În acest scop s-a apropiat de oraș cu vehiculul ce-i servea de laborator; apoi și-a instalat aparatele și a început operația. Pe neașteptate a simțit o zguduitoare violență și scurtă și, aproape în același timp, s-a auzit zgomotul unei detunături dinspre fort. Dl. de Szathmari gândi că și-a ales un loc rău și că ar fi mai înțelept să se pună în afara liniei de tir a garnizoanei turcești. Totuși, el a rămas vitejește la postul său. O secundă după aceea, a doua vâjâietură prin aer, mult mai pregnantă ca prima, și aceeași detunătură dinspre oraș. Devenise evident pentru artist că i se făcea onoarea de a se trage asupra lui și că se trăgea chiar cu o precizie din ce în ce

mai îngrijorătoare. Totuși, vederea pe care o lua în acel moment era așa interesantă, luminile și umbrele erau dispuse cu atâta artă, încât fotograficul nu se putea decide să abandoneze locul. De altfel, încă vreo câteva secunde și operația era terminată. Curajosul amator așteaptă ca totul să fie terminat; apoi își închide aparatele și se pregătește să plece. Era și timpul. O a treia ghiulea, mult mai bine dirijată decât precedentele, brăzdează pământul la câțiva pași de el și îl umple de nisip. Dar clișeul era minunat!"⁵.

Rod al eforturilor și bravurii lui Szathmari, albumul pe care îl crease reda o imagine vie a războiului și nu putea fi decât salutat ca o lucrare valoroasă de toți cei care o văzuseră. În 1857, Auguste Devanux dedica un întreg articol în "Le Monde Illustré" operei sale fotografice, deja binecunoscută în Franța, evocând în termeni elogioși albumul Războiului Crimeii. Sub titlul *La Photographie en Orient - Types et costumes militaire, par M.de Szathmari*, cronicarul menționa: "În ultima vreme, mai mulți fotografi au parcurs Orientul și au adus un număr considerabil de vederi care spun mai mult despre adevăratul aspect al acestor ținuturi decât toate cărțile și toate desenele; oricare ar fi valoarea lor artistică și literară. Iată că acum, pentru a

completa această operă, un artist de talent, un om inteligent și de gust (subl.n.) o să livreze publicului într-o colecție de mai multe sute de reproduceri, mostre ale tuturor tipurilor și costumelor care deosebesc diversele rase implantate în provinciile turcești. Acest artist este Dl. de Szathmari, din București, care s-a făcut cunoscut în 1855 printr-o serie de poze reprezentând primele episoade ale războiului din Orient și portretele generalilor comandanți ai armatelor ruse și otomane. (subl.n.)"⁶.

Imaginile acreditate ca aparținând cu certitudine portofoliului din Războiul Crimeii aflate la Biblioteca Academiei sunt: un campament turcesc format din mari corturi conice (după modelul american numit "Sibley tent") pe lângă care stau în picioare sau pe jos mai mulți soldați, iar în prim plan se află un grup de cinci ofițeri cu mantale și fesuri; două variante ale unei compoziții cu niște cavaleriști turci - doi călări, sprijinindu-și carabinele de oblâncul șei, și doi pe jos, alături de bidivii lor. Toți sunt îmbrăcați în tunici cu brandenburguri și au centuri și ledunci din piele albă; cel din stânga este gornist și-și ține trompeta proptită de sold. Cea mai cunoscută fotografie (și ea tot cu două variante) - reproducă și în "Le Monde Illustré" no.28/24 Octobre 1857

6. Cavaleriști turci în timpul Războiului Crimeii. Fotografie de Szathmari. Colecție particulară.

7. Generalul turc Ismail Paşa (de origine maghiară, pe numele adevărat Kemety Gyorgy) împreună cu un ofițer francez și trei nizami. Fotografie de Roger Fenton reproducă prin gravare în "The Illustrated London News" No. 770/ November 17. 1855. p.584.

- este cea a bătrânului și rufosului bașibuzuc trântit pe un țol alături de o cadână negricioasă, etichetată de revista pariziană drept "Palicar et tzigane, d'après une photographie de M.Ch. de Szathmari, de Bucharest". Pe lângă acestea mai sunt câteva portrete de generali ruși și austrieci, a căror identitate s-a pierdut.

Vizitând, în septembrie 1993, Muzeul Internațional al Fotografiei de la Casa George Eastman din Rochester, statul New York, *am avut șansa să descoperim trei fotografii din această perioadă, datorate lui Szathmari, necunoscute în România*. Una îl reprezintă pe generalul locotenent Soimonoff, comandantul Diviziei 104 ruse, ucis la Inkermann. El poartă surtuc la două rânduri, cu mari epoleți pe umeri, și este așezat pe un fotoliu, sprijinindu-și cotul pe un gueridon cu acoperământ de mătase. Celelalte două sunt peisaje: "Bombardamentul Silistrei", unde, în prim plan, apar doi cai, pascănd liniștiți în preajma unor furgoane și căruțe, iar, în fundal, se văd fortificațiile, specificate pe marginea de jos a cartonului - Arab Tabia, Fortul Abdul Medjid,

orașul Silistra și cele 18 baterii ruse: "Compamentul lăncierilor ruși la Craiova" este un șir de corturi albe, întinse în plin câmp, iar în fața lor sunt aranjate șei, lănci și arme, construite piramidal, pe lângă care își fac de lucru câțiva soldați și subofițeri. Fotografiiile sunt destul de șterse, au tentă sepia și sunt de mari dimensiuni - 25,2 x 18,3 cm prima și 15,3 x 21,1 cm celelalte două - au colțurile rotunjite și sunt lipite pe cartoane decorate cu un chenar cu motive geometrice și înflorituri. Legenda fiecăreia este scrisă în franțuzește, cu cerneală neagră, chiar de mână autorului. Aceste imagini, recent depistate în Statele Unite, dau speranța unei posibile reconstituiri, în viitor, a importanței sale lucrări, piesă de referință pentru istoria fotografiei românești și universale.

Pe lângă albumul prezentat la Expoziția Universală - care avea să fie medaliat - alte exemplare ale acestuia au fost oferite, în același an, capetelor încoronate ale Europei: împăraților Napoleon III și Franz Joseph I, reginei Victoria, regelui Wurtembergului, marelui duce Carl

Alexander de Saxa-Weimar-Eisenach. Toți îl apreciază foarte mult și-l răsplătesc pe autor cu înalte decorații și ordine pe care, mai târziu, maestrul le va tipări pe spatele cartoanelor sale de fotografii, ca o emblemă de cinste și o asigurare a clientelei în privința calității producțiilor sale ⁷. Ernest Lacan analizează cu justețe valoarea creației lui Szathmari ca document istoric și operă de artă, validând-o între realizările de marcă ale momentului: *"Rezumând, albumul d-lui de Szathmari este o lucrare artistică în care pictorul, poetul și istoricul vor fi interesați în mod egal; în plus, este una dintre producțiile cele mai remarcabile pe care le-a născut fotografia dacă ținem seama de dificultățile de execuție."*

Am spus că lucrarea d-lui de Szathmari era introducerea la istoria dramatică a războiului din Orient. Să vedem acum cartea. Dl. Roger Fenton este cel care s-a însăreinat să o scrie" ⁸.

Fără a mai trece pe la grurile Dunării, unde evenimentele epocale fuseseră deja consemnate, iar operațiunile militare se mutaseră în Crimeea, Fenton se deplasează direct în peninsulă în primăvara lui 1855, mult după ce se dăduseră și acolo importante lupte de la Alma (20 septembrie 1854) și Balaclava (25 octombrie 1854), care demonstraseră incapacitatea, ezitățile și lipsa de inițiativă a conducerii armatelor rusești și care întăriseră capul de pod al trupelor franco-engleze. Și el lucrează cam în același fel ca Szathmari, portretizând mai întâi comandanții forțelor aliate - generalul Aimable Pellissier, mușirul Omer Pașa, mareșalul lord Raglan, generalul sir Colin Campbell, generalul Gordon etc. - apoi ofițerii de toate gradele și de toate armele și, în ultimă instanță, trupele - zuavi, vânători și infanteriști francezi având câte o vivandieră în preajmă, bașibuzuci și nizami otomani, Highlanders și Lowlanders scoțieni, dragoni și husari din Brigada Ușoară a generalului lord Cardigan. Nu neglijează nici peisajele, câmpurile de luptă, marea plină de bastimente la ancoră, interiorul Redanului cucerit de englezi și imagini din compament cu soldați făcându-și de

8. Țărani ruși. Fotografie de Roger Fenton reproducă prin gravare în "The Illustrated London News" No.666/February 4, 1854, p.88.

mâncare, arajându-și armele sau întinzând corturile - într-un cuvânt, toate aspectele aferente campaniei⁹. Cum era și firesc, predomină scenele din tabăra engleză.

Ajutat de trei asistenți, Fenton a executat mai multe mii de clișee din care a făcut o selecție pentru cele trei volume publicate în 1856 sub diverse titluri: *Întâmplări din viața în campament fotografiate în Crimeea în timpul primăverii și verii lui 1855 sau portrete istorice sau peisaje și vederi fotografiate în Crimeea în timpul primăverii și verii lui 1855.*

Un alt fotograf britanic, JAMES ROBERTSON (1813-1881) care activa în capitala Imperiului Otoman, a contribuit și el la istoria în imagini a războiului prin scene de campament ale trupelor engleze staționate în împrejurimi și cu diverse portrete oficiale. Multe dintre ele au fost publicate în "The Illustrated London News". Astfel apare portretul lui Omer Pașa, în uniformă de mare ținută, cu epoleți pe umeri și decorații pe piept, iar la brâu purtând o sabie de onoare, bătută în nestemate.¹⁰ La finele campaniei, Robertson s-a dus la

9. Feldmareșalul conte Coronini. Fotografie de Ludwig Angerer. Biblioteca Națională.

Sevastopol și a fotografiat orașul după cucerire, ruinat, Redanul, turnul Malakov, docul.

Pe când opera de mai mici dimensiuni a lui Szathmari legată în volum a avut neșansa să dispară în condiții tragice - volumul dăruit împăratului Franței a ars la palatul Tuileries în timpul Comunei, cel ajuns în Anglia a căzut pradă focului care a mistuit, în 1912, o parte a castelului Windsor, iar celor din Austria și Germania li s-a pierdut urma în timpul primului și celui de-al doilea război mondial - cea a lui Fenton, de dimensiuni incomparabil mai mari, a reușit să ajungă aproape integral până la noi (chiar dacă o însemnă parte a clișeele sale s-a pierdut ori a fost distrusă fără ca măcar să existe copii după ele). Aceasta a fost cauza pentru care a și fost mai bine cunoscută și cercetată de istoricii fotografiei și multă vreme încununată de laurii primordialității. Faptul că nu a fost el primul reporter fotograf de front, ci Szathmari, nu-i știrbește însă cu nimic poziția de pionier pe care o ocupă

alături de acesta. Cum, la fel, trebuie să fie adjudecat pe aceeași poziție cu ei și farmacistul militar austriac LUDWIG ANGERER (1827-1879). Pasionat de noua tehnică a camerei obscure și dispunând, prin natura serviciului, de substanțe chimice necesare, odată încartiruit la București în momentul ocupării Principatelor Române de trupele cezaro-crăiești, el s-a apucat de fotografie.

De la Angerer s-a păstrat doar o singură fotografie cu subiect marțial - foarte cunoscută și des reprodușă în lucrări istorice. Aceasta îl reprezintă pe generalul conte Johann Alexander Coronini împreună cu statul său major în fața cartierului general stabilit în casa baronului Meitani de la capul Podului Mogoșoaiei. În centrul compoziției, în stânga unei mese pe care sunt întinse hărți, se află contele, în tunică albă, cu ceacoul negru pe cap și mantaua pe umeri. Își sprijină mâna, în mod expozitiv, pe hărțile de pe masă, ca și când ar indica un obiectiv militar ce trebuie cucerit. În jurul mesei sunt adunați alți trei generali, cu bicornurile lor cu pene verzi bine îndesate pe cap. În preajmă se află o mulțime de ofițeri superiori și inferiori de diverse arme. Tot în prim plan, în apropierea grupului principal, puțin spre stânga, se află un civil cu ținut înalt, de mătase. Curtea este plină de soldați și subofițeri; în balcon și la ferestre, de asemenea, stau alții, dornici de a apărea și ei în poză. O trăsură deshămată este trasă lângă colțul casei.

Chiar și cu o singură fotografie¹¹, deosebit de elocventă prin agitația pe care o dă mulțimea personajelor și pozițiile lor firești, lui Ludwig Angerer trebuie să-i fie rezervat un loc între documentariștii de război cu camera obscură. Restul creațiilor sale din această perioadă - care îi vor statua poziția și-i vor asigura celebritatea ce-i va aduce, peste câțiva ani, în 1860, titlul de fotograf al curții habsburgice - sunt imagini cu tipuri din popor, costume și vederi din capitala Valahiei, care îi înscriu opera, în mod irecuzabil în documentarismul etnografic și peisagistic, de mare însemnătate ca depozitar al unor aspecte dispărute.¹²

10. Feldmareșalul
conte Coronini și statul
său major în fața
cartierului general
austriac din București
(Casa Meitani).
Fotografie de Ludwig
Angerer. Biblioteca
Academiei Române.

NOTE

1. Oliver Jensen, Joan Peterson Kerr, Murray Belsky - *American Album. Rare Photographs Collected by the Editors of American Heritage*, Ballantine Books, New York, 1971, p.17-18; Gail Buckland - *First Photographs, People, Places, and Phenomena as Captured for the First Time by the Camera*, Macmillan Publishing Co., Inc., New York 1980, p.248; Ed Holm - *Photography: Mirror of the Past*, în "American History Illustrated: vol.XXIV, nr.5/September-October 1989; Oliver Jensen - *New Views of an Old War*, în "American Heritage" vol.46, no.7/November 1995.

2. C. Săvulescu - *The First War Photographic Reportage*, în "Image" no.1/1973; *Idem* - Carol Popp de Szathmari, primul fotoreporter de război? în "Magazin Istoric" nr.12/decembrie 1973; *Idem* - *Early Photography in Eastern Europe - Romania*, în "History of Photography, An International Quarterly" vol.I, no.1/January 1977; *Idem* - *The First War Correspondent - Carol Szathmari*, în "Interpressgrafik - International Quarterly of Graphic Design" no.1/1978; *Idem* - Carol Szathmari, primul reporter fotograf de război, în "Fotografia" nr.190/iulie-august 1989; *Idem* - 140 de ani de la primul fotoreportaj de război, în "Cotidianul" nr.53/791/5-6 martie 1994; Constantin Săvulescu, EFIAP - *Cronologia ilustrată a fotografiei din România, perioada 1834-1916*, Asociația Artiștilor Fotografi, București 1985, p.16-27; Lawrence James - *Crimea 1854-56. The war with Russia from contemporary photographs*, Heyes Kennedy, Oxford 1981, p.9,10,15,16; Petre Constantinescu, Emanoil Bădescu - *Imagini inedite din Războiul Crimeii*, în "Revista Muzeelor și Monumentelor - Muzeu" nr.1/1986; Karin Schuller-Procopovici - *Ein Land aus dem Bilderbuch. Das Rumänienalbum des Carol Szathmari (1812-1887)*, în catalogul expoziției "Silber und Salz - Zur Frühzeit der Photographie im deutschen Sprachraum 1839-1860", Agfa-Foto-Historama, Edition Braus, Köln und Heidelberg 1989; Barbu Brezianu - *Szathmari, primul fotograf de război*, în "Arta" nr.3/1992.

3. Constantin Săvulescu, EFIAP - *Cronologia ilustrată*, op.cit., p.19-27

4. *Idem*, p.19-20.

5. *Idem*, p.23-24.

6. Auguste Devanux - *La Photographie en Orient- Tyoes et costumes militaires, par M.de Szathmari*, în "Le Monde Illustré" no.29/31 Octobre 1857.

7. Adrian-Silvan Ionescu - *Arta graficii publicitare a cartoarelor de fotografii din secolul al XIX-lea*, în "Revista Muzeelor și Monumentelor - Muzeu" nr.6/1988; *Idem* - *Un aspect al artei tiparului din secolul al XIX-lea: cartoarele de fotografii românești*, în "Fotografia" nr.183/mai-iunie 1988; Emanuel Bădescu, Ștefan Godorogea - *Carol Popp de Szathmari fotograf*, în "Revista Muzeelor și Monumentelor - Muzeu" nr.6/1983.

8. Constantin Săvulescu, EFIAP - *Cronologia ilustrată*, op. cit., p.27.

9. xxx - *Mr. Fenton's Crimean Photographs*, în "The Illustrated London News" nr.769/November 10, 1855, p.557; Captain H.Oakes-Jones, M.B.E.F.S.A. - *Photography in the Crimean War*, în "The Journal of the Society for Army Historical Research" no.66/Summer 1938, no.67/Autumn 1938, no.68/Winter 1938, no.69/Spring 1939, no.70/Summer 1939, no.71/Autumn 1939; Lawrence James - op.cit.

10. "The Illustrated London News" no.717/December 16, 1854, p.597; Adrian - Silvan Ionescu - *Portrele lui Omer Pașa*, în "Revista Istorică" tom IV, nr.3-4/martie-aprilie 1993.

11. În cadrul Secției de Fotografie a Colecțiilor Speciale de la Biblioteca Națională din București am descoperit un portret al contelui Coronini executat în atelierul din Viena al lui Ludwig Angerer. Imaginea se încadrează în compozițiile tipice de studio ale fotografilor vremii, cu decorul aferent și modelul impoastat în ax. Generalul a luat o poză relaxată, stând în picioare și rezemat de soeul unei coloane, cu brațele înerteșate pe piept.

12. Adrian-Silvan Ionescu - *Early Portrait and Genre Photography in Romania*, în "History of Photography - An International Quarterly" vol.13, no.4/October-December 1989; *Idem* - *Începuturile fotografiei etnografice în România*, în "Revista Muzeelor" nr.1/1991.